

Балабекова Н.Р.
**Қазақ және түрік тілдерінің
антропонимдеріндегі
диминутивтер**

Мақалада түркі халықтарының тіл біліміндегі тың мәселелердің бірі – диминутивтер және олардың қазақ, түрік тілдеріндегі антропонимдердегі қолданысы сөз етіледі. Диминутив және антропоним терминдеріне түсініктеме беріліп, зерттелу мәселелері қарастырылады. Қазақ және түрік тілдеріндегі кішірейту, еркелету қосымшаларына жеке-жеке тоқталып, мысалдар арқылы қарастырылады. Жалпы тіл білімінде, оның ішінде түркітануда диминутивтердің жеке категория ретінде зерттелуі енді-енді қолға алынып келе жатқан өзекті тақырыптардың бірі екені айтылады.

Түйін сөздер: диминутивтер, антропонимдер, кішірейту, еркелету қосымшалары.

Balabekova N.R.
**Diminutives in anthroponyms of
kazakh and turkish languages**

This article describes the insufficiently explored subject in linguistics Turkic languages – diminutive and their application in anthroponyms Kazakh and Turkish languages. Provide explanations on the terms diminutive and anthroponyms. On examples in the Kazakh and Turkish individually analyzed diminutive affixes. The test question is one of the insufficiently known until now the actual fact as a separate category in the diminutive general linguistics, including in Turkic studies.

Key words: diminutive, anthroponomym, affectionate diminutive affixes.

Балабекова Н.Р.
**Диминутивы в антропонимах
казахского и турецкого языков**

В данной статье изложена малоизученная тема в языкознании тюркских народов – диминутивы и их применение в антропонимах казахского и турецкого языков. Дается разъяснение по терминам диминутивов и антропонимов, рассматриваются проблемы исследования тем. На примере казахского и турецкого языков по отдельности анализируются уменьшительно-ласкательные аффиксы. Исследуемый вопрос является одним из малоизученных до сих пор актуальных тем, как отдельная категория диминутивности в общем языкознании, в том числе и в тюркологии.

Ключевые слова: диминутивы, антропонимы, уменьшительно-ласковые аффиксы.

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ
ТҮРІК ТІЛДЕРІНІҢ
АНТРОПОНИМ-
ДЕРІНДЕГІ
ДИМИНУТИВТЕР**

Диминутив – латын тілінен аударғанда кішірейту деген мағынаны білдіретін, заттың көлемін кішірейту, еркелетумен байланысты ерекше тілдік мағына. Диминутив ғылымда жаңа қолданысқа енген термин. Жалпы тіл білімінде енді-енді қолға алынып зерттелініп жүрген мәселе. Ал түркі тілдеріндегі диминутивтерді зерттеу жұмыстары енді басталды. Түркітанудағы диминутивтердің статусы мен кішірейту мағыналарды беретін грамматикалық құрылымдар жайлы мәселе көпке дейін шешілмей келді. Диминутивтердің арнайы әдебиеттердегі түсініктемелерін бере кетсек: (кішірейту) еркелету мағыналары бар сөздер, кішірейту сөздері, субъективті бағалаушы зат есімдер, субъективті бағалау формалары, есімдердің модальды формалары [1, 6].

Диминутивтер туралы ғалымдар өте ертеден бері сөз қозғап келеді. Алайда олар бұл терминді қолданбай, «кішірейту-еркелету жұрнақтары» деп атап келген. В.В. Виноградовтың еңбектерінде де кішірейту жұрнақтары жайлы жазылған. Ғалымның пікірі бойынша: «олардың көмегімен түрлі сезімдерді білдіруге болады: жаны ашу, мысқыл, менсінбеу, жеккөру, эмоция мен бағалаудың жағымды және кері гаммалары» [2, 113].

Көптеген ғалымдардың пікірі бойынша диминутивтер сөз тудырушы жұрнақтар емес, «сөздерге қосымша мағына үстемелейтін» [3, 5] сөз түрлендіруші қосымшалар.

С. Усмановтың пікірі бойынша: «еркелету, кішірейту формалары лексикалық мағынаға кішірейту, еркелету, сүйіспеншілік, құрмет, қалжың, төмендетуді білдіретін модальді мағыналар қосады» [4, 105].

Қазақ тіл білімінде де диминутивтер тіл білімінде еркелету, кішірейту, сыйлау, құрметтеуді білдіретін зат есімнің реңк мәнін тудыратын жұрнақтар (А. Ысқақов, Е. Мергенбаев) ретінде қарастырылып келді.

Алайда кейінгі еңбектерде, әсіресе көршілес Ресей ғалымдары Е.С. Кубрякова (1981), Е.А. Замеская (1987), Н.Ф. Спиридонова (1999), Е.Ю. Протасова (2001) және хакас тіліндегі диминутивтерді зерттеген И.М. Тараканова (2011) сынды ғалымдар диминутивтерді жеке категория деп есептейді.

Диминутивтердің қолданылу аясы өте кең. Оларды күнделікті тұрмыста да, шаруашылықта да, балалардың тілінен де таба аламыз. Алайда, біз бұл мақалада қазақ және түрік тілде-

рінің антропонимдеріндегі диминутивтер жайлы сөз қозғамақшымыз.

Антропонимия деп бір тілдегі немесе бір аймақтағы кісі аттарының жиынтығын айтады. Антропонимияның зерттеу нысанына адамға қатысты түрлі атаулар жатады: кісі аттары, әкесінің аты, тегінің атауы, ру аттары, лақап аттар, бүркеншік аттар. Жер бетіндегі халықтардың бәрінде әрбір кісінің өзінің аты-жөні бар. Кісі есімдері ерте заманнан бері ғылым мен мәдениет талмай зерттеп келе жатқан нысандарының бірі. Тіл білімінің бұл саласы маңызды әрі көлемді бола отырып, ұдайы дамып, жетіліп отырады. Қазақ тіліндегі антропонимдер ғалымдардың назарына ілініп, түрлі жағынан зерттелгенімен (Т. Жанұзақов (1971), А.Т. Қайдаров (1990), Ү. Ә. Мұсабекова (1996)), кісі есімдеріндегі диминутивтер жеке мәселе ретінде қолға алына қойған жоқ.

Түркі тілдерінің бірі қыпшақ, бірі оғыз бұтақтарына жататын қазақ және түрік тілдері агглютинативті тілдер тобына жататындықтан екі халықтың да кісі есімдерінің морфологиялық тұрғыдан қалыптасуы заңды болып табылады. Басқа тілдер тәрізді түркі тілдерінде де еркелету, жақсы көру, сыйлау, құрметтеуге қатысты кішірейту категориясы эмоцияны білдірудің негізгі құралы ретінде ежелден-ақ қолданылып келеді. Өйткені халқымыз өте балажан, «кішіге ізет, үлкенге құрмет» деген қағиданы берік ұстанып, кішіні кішідей, үлкенді үлкендей сыйлауды жақсы біледі. Сондықтан да еркелетуге қатысты лексемалардан (шырағым, қарағым, айналайын, балапаным т.б.) бөлек, балалары мен жақындарының есімдеріне еркелету қосымшаларын жалғау арқылы өздерінің мейірімі мен жақындығын сездіре білген. Әр қазақ баласының өзінің азан шақырып қойған аты көбіне, мектеп, жұмыс ұжымы, танымайтын орталарда айтылғанымен, өз отбасында, жақын-жуық, туған туыс, достарының арасында оны түрлі атпен шақырады. Мысал үшін Ербол деген антропонимді алайық. Ербол деп азан шақырып, ресми түрде ат қойылғанымен ол баланы сәби кезінде Ерөш, сәл өсіп қолқанат болуға жарап қалған кезінде Ерболжан, Ерболтай деп еркелетеді. Үлкен кісілер оны жігіт ағасы болған кезде де Ерболжан деп атай береді. Ал өзінен кішілер немесе құрдастары белгілі бір жасқа келгенде Ереке деп, құрметтеу реңкін үстемелейді. Салыстыру үшін көршілес орыс халқының тілінде Виталий, Галина деген есімдерді алсақ. Бұл есімдерді айтушы өзінің оған деген қарым-қатынасына және сол сәттегі сезіміне байланысты түрлі қылып атауы мүмкін. Бірақ жалпыға бірдей екеуі-

нің қысқартылған түрі Витя және Галя. Бұл аттар ол кісілердің бала күнінде де, есейген шағында да, қартайған кездерінде де дядя Витя, баба Галя ретінде қолданыла береді. Ал түрік халқында кісі есімдеріне жалғанатын диминутивтер жоқтың қасы. Ауҫе есімді қыз баланы, қанша жасқа келсе де Ауҫесігім, Ауҫесап деп қана еркелетеді.

Кішірейткіш, сыйлау, құрметтеу қосымшаларының кісі аттарын өзгертіп, түрлендірудегі ролі тым ерекше. Бұлар тілде жиі қолданылатын өнімді қосымшалар. Қазақ тілінде антропонимдерге жалғанатын диминутивтер:

1. -ш жұрнағы кісі аттарына жалғанып, оларға кішірейту, еркелету, аялау тәрізді қосымша мағына жамайды. Кісі аттарына қосылғанда, олардың толық түрлеріне тікелей тіркеспей, я соңғы дыбысы, я соңғы бір немесе бірнеше буындары түсіріліп барып жалғанады [5, 160].

Қысқа есімдерге тікелей, ұзын жалқы есімдердің соңғы буындары түсіп қалып, бастапқы бірінші буынға жалғану арқылы еркелету және кішірейту мағыналарын білдіреді: Төре–Төреш, Ерке–Еркеш, Сәуле–Сәулеш, Зәуре–Зәуреш, Зе–Зереш.

-аш, -ош және -өш деген формалары бар. Мысалы: Дінмұхаммед–Димаш, Ақиқат–Ақош, Бақыт–Бақош, Айгерім–Айгөш, Алтынай–Алтош, Ержан–Ерош.

Мысалы: *Светланам–Сәулешім өз ықтиярымен қосылса, бағы жансын, әртіс те адам баласы, екеуі бақытты болсын – деп, ағайынның гүлеген әңгімесін де басқан Сәти ағаның өзі екен.* (М. Жолдасбеков. Кісілік кітабы, 131)

Көне түркі тілінде бұл жұрнақ арқылы Төләш [Е.] есімі кездеседі. Қазақ тілінде Бөдеш, Дәмеш, Құрмаш, Жұмаш, Нұрыш, Төлеш, Қалыш, Мейраш, Сәулеш, Сақыш, т.б. есімдері тараған.

2. -тай қосымшасы кісі есімдеріне және туыс атауларына жалғанып, оларға кішірейту, еркелету мағыналарын үстемелейді. Мысалы: Арын–Арынтай, Жақан–Жақантай, Алма–Алматай, Жаңыл–Жыңылтай.

Мысалы: *Оралтайымды академияға қабылда, сен секілді еліміздің маңдайына ұстаған елшісі болып шықсын.* (М. Жолдасбеков. Кісілік кітабы, 219)

Қазақ тілінде Мырзатай, Амантай, Бозтай, Естай, Ертай, Дөнентай, Жирентай, Жұматай, Кәдіртай, Кәкімтай, Күлтай, Қаратай, Қайыртай, Ормантай, Тортай, т.б. антропонимдері бар.

3. -жан жұрнағы көбіне ұзын есімдер болса, қысқартылып, қысқа есімдерге тікелей жалғану арқылы айтушының сол адамға деген ерекше жақындығы мен құрметін білдіреді. Мысалы:

Амангелді–Аманжан, Орал–Оралжан, Мұқан–Мұқанжан, Айгүл–Айгүлжан, Арай–Арайжан, Зәуре–Зәурежан. Тілімізде бұл жұрнақ арқылы жасалған Аружан, Асылжан, Ақылжан, Байжан, Бибіжан, Гүлжан, Қалижан, Мейіржан, Нұржан, Торымжан, Ырысжан, т.б. антропонимдері бар.

Мысалы: *Ноғайбай*:

– *Абайжан, ел бағына туған ер екенсің, ақылың дария көл екенсің; көпке бірдей күн болып туған ұл екенсің; бір ауылдың гана қамын емес, бүкіл ел қамын ойлайтын дана қамқор көрінесің, – деп қимастықпен аттандырып салыпты.* (М. Жолдасбеков. Асыл арналар, 226)

4. -еке, -қа, -ке жұрнақтары ер кісілердің есімдерінің бірінші немесе екінші буындарына жалғанып, еркелетумен қатар ерекше сый-құрметті білдіреді [6, 14]: Нұрсұлтан – Нүреке, Мырзатай – Мырзеке, Кенен – Кенеке, Қанат – Қанеке немесе Қақа, Рахат – Реке немесе Рақа, Болат – Бөке.

Мысалы: *Жұрт*:

– *Ноқа-ау, ақынға онша қырыңыз жоқ еді, Шөжені сонша қадірледіңіз зой, – деді.* (М. Жолдасбеков. Асыл арналар, 227)

Айтушы аты аталған кісі жайында үшінші жақта сөйлегенде –ң қосымшасы жалғанады. Мысалы: Мұхтар-Мұхаң, Бейсенбай-Бейсекең, Алматы-Әлекең.

Мысалы: *Өмірінің соңғы кезеңінде Мұхаң ыңғай кесек тұрап, ірі сөйлеп жүрді.* (М. Жолдасбеков. Кісілік кітабы, 224)

Қазақ тілінде бұл жұрнақтар арқылы тараған Тәуке, Қошке, Мәнеке, Мөңке, Нұрке, Тілеуке, Тілеке, т.б. есімдері бар.

5. -аға қосымшасы елге сыйлы, құрметті кісілердің есімдеріне жалғанады: Шерхан-Шераға, Мұзафар-Мұзаға, Әлкей-Әлаға т.б.

Мысалы: – *Әлаға, газет оқушылары сіздің ғылымдағы ізденістеріңіз жайлы білгісі келеді, мен газет тапсырмасымен арнайы келіп отырмын, – дедім.* (М. Жолдасбеков. Асыл арналар, 326)

Қазақ ел ағаларын құрметтеп, өзінен жасы, шені үлкендерді сыйлай білетін халық болғандықтан, қазақтың сөйлеу мәдениетінде мұндай формалардың болуы заңдылық.

5. -ка жұрнағы жалпы және жалқы есімдерге жалғана отырып, еркелету мағынасын білдіреді. Тараканованың айтуы бойынша бұл көне түркі тіліндегі –қі жұрнағының қазіргі формасы. Көне түркі тілдеріндегі атақ ата-әке, анағи анашым-ана лексемаларында қолданылған [1, 38]. Түрік ғалымы Yazıcı Ersoy да «-кай, -кей формалары –ка+й түрінде кішірейту, еркелету формаларына

-й жалғану арқылы жасалып тұр. Алайда кей тілдерде тек -ка формалары бар» дейді [7, 91]. Қазіргі кезде балалардың ата, әжелерін атака, әжека деп атаулары содан болса керек. Қазақ тіліндегі кісі атауларына тікелей немесе бастапқы буынға жалғанып, еркелету мағынасын білдіреді: Арай – Арайка, Мұрат – Мұрка, Маржан – Маржанка.

Бұл диминутивтік жұрнақтың антропонимдерге -ш қосымшасынан кейін жалғануы да жиі кездесетін құбылыс. Мысалы: Сәуле-ш-ка, Зәуре-ш-ка, Алма-ш-ка, Жадыра-ш-ка, Айна-ш-ка.

Түрік тілінде морфологиялық жолмен жасалатын диминутивтер анағұрлым аз. Ал антропонимдерге жалғанатын қосымшалардан тек екеуін атай аламыз:

1. -сік, -сік, -сук, сүк, -чік, -чік, -çuk, -çük жұрнақтары кісі есімдеріне жалғанып, кішірейту және еркелету қосымшалары. Кейде екі міндетті бірдей атқарса, кей жағдайды тек бір мағына білдіреді [8, 237]. Түрік тіліндегі бұл жұрнақтар барлық түркі тілдеріне ортақ дыбыс үндестігіне байланысты өзгеріп отырады. Егер сөздің соңғы буынында ашық дауысты дыбыс болса, жалғанған жұрнақтағы дауысты да, ашық, егер қысаң болса, заңды түрде қысаң дауыстысы бар қосымша жалғанады. Антропонимдерге жалғанған -сік және оның формалары сүйіспеншілік пен құрмет, аяушылықты, кей жағдайда бейресми есіммен аталып отырған кісіге деген айтушының менсінбей, төмендеткенін байқауға болады. Бұл жұрнақтың басқа аспектілері жайлы айтсақ, балалардың есіміне жалғанғанда еркелету эмоциясына ие. Мысалы: Mehmet – Mehmetçik, Yaşar – Yaşarcık, Ali – Alicik, Ayşe – Ayşecik, Fatma – Fatmacık, Selma – Selmacık т.б.

Түрік халқының сөйлеу мәдениетінде кісіні еркелетіп, жақын тартқан кезде -сік диминутивіне көбіне 1-жақ тәуелдік жалғауын жалғайды.

Мысалы: *Deli gülerек:*

– *Danacığım, ben senin iyiliğini isterim.* (Ö. Seyfettin. Bütün Eserleri 2.cilt, 295)

2. -сап қосымшасы кішірейту мағынасын білдіреді. Қазақ тіліндегі тәрізді бұл формадан сөйлеушінің өзінен кішілерге, балаларға махаббаты мен қамқорлығын байқауға болады: Kemalcan, Aydınca, Fehmican, Fatmacan.

Мысалы: *Aman Hasanca, sakın randevuna geç kalma... dedi* (Aziz Nesin Tanırsınız dedi tanırsınız, 223).

Қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдер – көне дәуірлердің этникалық ақпаратын жеткізетін тарихи, мәдени және рухани әлеуметтік құбылыс. Антропонимдер – әртүрлі ұлттық ассоциацияларға мензейтін ұлттық символдарға

айналған, қазақтар мен түріктердің ұлт ретіндегі біртұтастығын, бүтіндігін сипаттайтын ұлттық арқаудың бірі. Қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің мазмұнында этномәдени сипаттың сақталуы мен жалғасуы, жаңғыруы оның ұлттық-ұжымдық сананың терең қатпарларындағы мәдени архетиптердің тілдік бейнеде сақталған этнотаңбасы екенінің айғағы.

Қазақ және түрік тілдерінің антропонимдеріндегі диминутивтерді салыстыра келе, мынадай қорытындыға келдік:

Диминутивтер антропонимдерге жалғану арқылы түрлі эмоцияны білдіреді.

Диминутивтер арқылы халықтың дүниетанымын, үлкен-кішіні сыйлау, еркелету, құрметтеу тәрізді сезімдерін байқаймыз.

Қазақ тіліндегі диминутивтік қосымшалар түрік тіліне қарағанда көбірек, әрі қолданылу аясы кеңірек.

Түрік тіліндегі диминутивтік қосымшалар әлдеқайда аз.

Екі тілде де кісі есіміне қосымшалар сингармонизм заңдылығына сай жалғанады.

Әдебиеттер

- 1 Тараканова И.М. Диминутивы в хакасском языке. – Абакан: Изд-во ООО «Сервисный пункт», 2011. – 116 с.
- 2 Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Русский язык, 2001. – 720 с.
- 3 Икрамова Р. Модальные формы имен существительных в современном узбекском языке. – АДД: Ташкент, 1967.
- 4 Усманов С. Морфологические особенности слова в узбекском языке. – АДД: Ташкент, 1964.
- 5 Ысқаков А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 384 б.
- 6 Грамматика киргизского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. – Оренбург: Издание Православного Миссионерского общества, 1897. – 231 с.
- 7 Yazıcı Ersoy H. Başkurt Türkçesinde Aile ve Akrabalık İsimlerinde Kullanılan –y Biçimbirimi // Ankara: Türkbilig. – 2011/21. S. 87-112
- 8 Ergin M. Üniversiteler için Türkçe. – İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1986. –544 s.

References

- 1 Tarakanova I.M. Diminutivy v hakasskom jazyke. – Abakan: Izd-vo ООО «Servisnyj punkt», 2011. – 116 s.
- 2 Vinogradov V.V. Russkij jazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove. – Moskva: Russkij jazyk, 2001. – 720 s.
- 3 Ikramova R. Modal'nye formy imen sushhestvitel'nyh v sovremennom uzbekskom jazyke. – ADD. Tashkent, 1967.
- 4 Usmanov S. Morfologicheskie osobennosti slova v uzbekskom jazyke. – ADD. Tashkent, 1964.
- 5 Ysakov A. Qazirgi qazaq tili. – Almaty: «Ana tili», 1991. – 384 b.
- 6 Grammatika kirgizskogo jazyka. Fonetika, morfologija, sintaksis. – Orenburg: Izdanie Pravoslavnogo Missionerskogo obshhestva, 1897. – 231 s.
- 7 Yazıcı Ersoy H. Başkurt Türkçesinde Aile ve Akrabalık İsimlerinde Kullanılan –y Biçimbirimi // Ankara: Türkbilig. – 2011/21. S. 87-112
- 8 Ergin M. Üniversiteler için Türkçe. – İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1986. –544 s.